

SZEKFŰ ÉS A „NEMZETIETLEN KOR“ IRODALOMTÖRTÉNETE

Toldy Ferenc 1854-ben *A magyar költészet története* címmel 37 egyetemi előadását jelentette meg, 1864—65-ben, „rövid előadásban”, teljes magyar irodalomtörténetet adott ki. (*A magyar nemzeti irodalom története.*) „Irodalom alatt a nyelvben és írott termékekben nyilatkozó emberi szellem bizonyos összességét” értette; irodalomtörténeten azt a tudományt, mely „a nyelvben és írott művekben nyilatkozó emberi szellem működéseinek fejlődését, irányait, s annak műveit ismerteti meg, tekintettel azon okokra, melyek azokat határozzák, s azon összefüggésekre, mely köztök észrevehető.” Egy nemzet irodalomtörténete szerinte kétféle feldolgozásban jeleníthető meg: lehet „összes vagy egyetemes irodalomtörténet”, amely kiterjed az irodalmi munkásság minden ágaira, tehát a szorosán tudományos és különböző nyelveken készített művekre is; a nemzeti irodalomtörténet ellenben a nemzet nyelvén készült műveket tárgyalja. . . „különös tekintettel azokra, mikben a nemzeti szellemi sajátságai különösen nyilatkoznak. . .” Toldy az idézett mondatokban a XIX. század közepi magyar nacionalizmus felfogását rögzítette, főművében a „nemzeti”, vagyis a magyar nyelvű irodalom történetét írta meg. Tárgyát négy korszakra bontotta. Az elsőben a pogánykori költészetet, a másodikban a középkort dolgozta fel (1526-ig); a harmadik rész az első virágzás kora 1772-ig, a negyedik Bessenyeitől kezdődően a második virágzásé (1849-ig). A két „virágkor” között, — az elsőhöz csatoltan ugyan, de voltaképpen hozzá nem tartozóan — terpeszkedik a „hanyatlás kora”, 1711-es és 1772-es korszakhatárokkal. A „nemzeti” irodalomtörténet írója azért minősíti „hanyatlónak” e kort, mert a XVII. századhoz képest a magyar nyelvű irodalmi anyag mennyiségileg kisebb, a művek „nemzeti szelleme” erőtlenebb. A kor jellemzője még szerencsésen közvetítette s általánosította az európai tudományos műveltséget, szellemében pedig hazafias volt.¹

Azért tartottuk szükségesnek Toldy nézeteit részletesebben ismertetni, mert hosszú évtizedeken keresztül, pontosan: a magyar nacionalizmus első világháború végéig terjedő szakában alapvonásaiban változatlan maradt e szemlélet. Alakulás atekintetben tapasztalható, hogy minél reakciósabb lett a magyar nacionalizmus, annál hanyatlóbbnak látszott a korszak, s a szűkkeblű nemzeti szemponttól vezetett kutatás annál kevesebb figyelemre méltót talált az anyanyelvű mellett a hazai idegen nyelvű irodalomban. Toldy még a XIX. századi nacionalizmus 48 előtti szakaszában élte le pályája legfogékonyabb éveit, Vörösmarty és Bajza baráti körében; a szülői házban németül beszélt, az iskolában jól megtanult latinul, és ismerte az új-latin irodalmat, amely utolsó évtizedeit élte ekkor Magyarországon. Gyermekek- és ifjúkori élmények, — tudományszakunk fejlődése szempontjából a múlt öröksége — kapnak hangot elméleti alapvetésének ama tételében, hogy létezik a nemzetnek „összes vagy egyetemes” irodalomtörténete is, amely nyelvre és tárgyra való tekintet nélkül foglalalkozik az írott

¹ TOLDY FERENC: A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban. Pest 1868² 11—13.

művekkel. Nemzetén ez utóbbi összefüggésben nyilvánvalóan a régi Magyarország összlakosságát értette Toldy, „egyetemes” irodalomtörténetnek pedig e politikai határokkal körülfalazt, azonos feudális jognak alávetett, de különböző anyanyelvű népesség egész irodalmi termését nevezte, pontosan úgy, ahogyan elődei, Rotarides és Wallaszky gondolkoztak. „Nemzeti”-nek nevezi ugyan azt a másik irodalomtörténetet is, amely kizárólag magyar nyelvű munkákkal foglalkozik, de a nemzet szó ezúttal a magyarul értők összességét jelenti, akik olvashatják e műveket, és akik nemzeti szellemük kifejezését keresik és tanulmányozzák irodalmukban.

Toldyt az utódok a „magyar nemzeti irodalomtörténet” művelésében követték. A nem magyar nyelvű hazai irodalmi termés kezelésükben jobb esetben is perifériára: jegyzetbe vagy függelékbe bekerült, a rosszabban teljesen elfelejtődött, nem kevés kárára egyebek között magának a magyar nyelvű irodalmi anyagnak, melyet ezzel az erőszakos és történetien különválasztással legközvetlenebb környezetétől fosztottak meg, s nem egy esetben az egyes írók munkásságát is megcsönkítették azzal, hogy idegen nyelvű műveiket mellőzték vagy jelentékteleneknek tüntették fel. A magyar imperializmus, az erőszakos magyarosítás és a nagyhatalmi álmok kora volt ez, amikor a magyar irodalomtörténet első lapját a „volgai lovas” alakja díszítette, a türelmetlen nemzetiségi politikáé, s ez a „nemzeti” szemlélet láttatta a „hanyatló” kort a XIX. század végén „nemzetietlennek”. A kor reprezentáns irodalomtörténésze, Beöthy Zsolt nevezte így XVIII. századi irodalmunk nagyobbik felét és tanácsok ezekre terjesztették el új elnevezését.²

Az elmondottakkal legkevésbé sem akarjuk Toldy érdemét kisebbíteni, aki a magyar feudalizmus utolsó fázisára jellemző „literatúra”-fogalommal szakítva, új polgári szempont szerint jelölte ki az irodalomtörténet célját és határait; azt mondjuk csupán, hogy Toldy és követői, korunk vezető eszméinek megfelelően, a nemzeti nyelv követelményét állították fel olyan korral szemben, amely e kívánalmat az ő értelmükben nem ismerte, s ítétek olyan szempontból, amely csak később, 50—100 év múlva vált irodalmi és politikai életünkben uralkodóvá. Természetes tehát, hogy a nemzeti nyelvű irodalom számonkérése, és minden más szempont figyelmen kívül hagyása gyakran csak esetleges eredményekre vezethetett; az elv makacs alkalmazásával előállított irodalomtörténet híven tükrözi ugyan a magyar nacionalizmust, de természetesen nem felelhet meg a történeti valóságnak. De a XIX. század végére elavulttá, reakcióssá vált a rendszerező elv, a nacionalizmus is. Kezdeti szakaszában — Magyarországon a XIX. század első felében — a feudalizmus elleni harc fegyverei közé tartozott, győzelme a kapitalizmus előretörését jelentette. Abban a pillanatban azonban, amikor a burzsoázia és a proletáriátus ellentéte vált a társadalom fő antagonizmusává, a nacionalizmus elvesztette haladó jellegét. Nálunk ez a szakasz 1867 után következett be, s ettől kezdve a magyar nacionalizmus legfőbb jellemvonása a nemzeti kisebbségek elnyomása lett. A „hanyatló” és „nemzetietlen” kor irodalomtörténeti fogalma tehát a nacionalizmus és imperializmus jegyében elterjedt téves előítélet s ennek uralma okozta, hogy oly mértékben fordult el a kutatás figyelme a korról, hogy az 1711—1772 közötti magyar irodalom a maga egészében máig legkevésbé ismert szakasza irodalomtörténetünknek. Változás: lehetőséget t. i., hogy ezt a korszakot ténylegesen bekapcsoljuk irodalmunk fejlődéstörténetébe, — ha nem is a fénykorok közé, de legalább a fejlődés egységes folyamatába — egyedül a korlátozó szemlélet megváltozása hozhatott. Az első világháború után a Magyar Tanácsköztársaság internacionalizmusa és nemzetiségi politikája megadta ugyan ezt a lehetőséget, de irodalomtörténeti érvényesítésre nem kerülhetett már sor.³ A két világháború közötti periódusban aztán a kor uralkodó köreinek szellemében új értelmezést kapott a „nemzetietlen kor”.

² BEÖTHY ZSOLT: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Bp. 1880². 9.

³ A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Társadalmi Szemle, 1959. 8—9. sz. 11—24.

Ezúttal azonban nem irodalomtörténeti koncepció keretében, hanem Szekfű Gyula *Magyar történetében*.

*

A „nemzetietlen” XVIII. századot már a liberális Marczali Henrik a „helyreállítás, a restauratio” korának nevezte, amelyben két évszázad háborús dúlásai után felépült az ország, és haladónak minősítette a bécsi politikát, mert a nemesi előjogok korlátozására törekedett. Ennek értelmében nemcsak felmentette a nacionalista szemléletű történetírás vádjai alól az aulikus főnemességet és főpapságot, hanem egyenesen nekik tulajdonította az érdemet, hogy az ország önállósága megmaradhatott az összbirodalmi kormányzat támadásaival szemben. Szekfű jelentősen átalakította és tovább fejlesztette Marczali nézetét. Magyar története XVIII. századában előadja a töröktől felszabadított ország földjének szétadományozását, kiürítését, a lakatlan területek betelepítését, a belső népvándorlást, a gyarmati politika kiépülését és a kolonializmus következményeit, de úgy, hogy nem az alapvető történeti tényeket teszi meg értékelése alapjául. E hiba azonban még magában véve nem tenné szükségessé, hogy irodalomtörténeti szempontból foglalkozzunk szintézisének e részével, — hiszen az említett vonatkozásokban történészek hivatottak bírálatra, — ha az egész korszak tárgyalása nem lenne beágyazva egy bizonyos barokk-koncepcióban, s nem ennek kifejtése lenne Szekfű előadásának az a része, melyet a szerző leg gondosabban írt meg, s amelyről kétséget nem ismerő határozottsággal elmondhatjuk, hogy rendkívül károsan hatott a későbbi szintézis-kísérletekre és kutatásokra.

De még csak nem is önmagában a „barokk” bevezetése a bajok kútfeje. A barokk egyébként sem Szekfű nyomán került az irodalomtörténetírás stílusfogalmai közé. Beszéltek már róla Beöthy, Riedl, Négyesy is, Horvát János pedig még 1924-ben megjelentette *Barokk ízlés irodalmunkban* című cikkét.⁴ Az irodalomtörténészek XVII. századi irodalmunk alakjával, főleg Pázmánnyal, Zrínyivel és Gyöngyösivel kapcsolatban beszéltek barokról, és egy bizonyos stílust értettek rajta. Horváth János szerint ugyan a XVIII. század nagyobbik felében is a barokk ízlés az uralkodó, de részletkutatások hiányában csak további vizsgálatoktól, pl. a jezsuita költők munkásságának feltárásától várhatott újabb eredményeket ez évtizedek irodalmáról.

Ismétlem: maga a barokk-fogalom bevezetése még nem indokolja, hogy bírálólag foglalkozzunk a *Magyar történet* XVIII. századi művelődésünket tárgyaló fejezetével.⁵ Szükségessé teszi azonban az a tartalom, amit Szekfű tulajdonít e fogalomnak, s éppen e tartalom magyarozza meg, miért terjedhetett el e sajátos barokk messze túl a tudományos használhatóság körén a két világháború közötti években. E tartalom teszi érthetővé azt is, miért maradt ki a legújabb egyetemi történelmi tankönyvből a barokknak még a neve is, noha például ugyanott a „humanizmus másodvirágzása” és „a magyarországi protestáns humanizmus” fejezetcímekben szerepelnek.⁶ Nem célunk most, hogy Szekfű barokkját egy helyesebb barokk-fogalommal helyettesítsük; annyit jegyzünk csak meg, hogy véleményünk szerint a barokk a reneszánsz mellett régi irodalmunk legfontosabb korszakot jellemző stílusa, és a hitelét veszített fogalom mindjárt használhatóvá válik a magyar marxista irodalomtörténetírásban is, ha rámutatunk a társadalmi és politikai tényezőkre, melyeknek talaján kifejlődött, és amelyek kifejezésüket találták meg benne.

⁴ Tanulmányok. Bp. 1956. 72—89.

⁵ Magyar történet. IV. kötet. Írta SZEKFI GYULA. 7. kiad. Bp. 1943. 366—416., a jegyzetek a 605—610. l-on. Idézeteimet ebből a kiadásból vettem.

⁶ Magyarország története a késői feudalizmus korában. 1526—1790. (Magyarország története I/2. Egyetemi tankönyv.) Bp. 1957.

Nem foglalkozunk Szekfű szellemtörténeti módszerének filozófiai alapjaival és az abból eredő hibákkal sem.⁷ Úgy látjuk azonban — éppen az említett egyetemi tankönyv a bizonyosságra, — hogy Szekfű, főleg pedig kommentátorai: hívei és ellenfelei annyira összekúsálták a szálat, hogy újabb irodalmi szintézis a XVIII. században el sem képzelhető addig, míg a bomladozó „barokk”-koncepció romhalmazát el nem takarítjuk a kutatás útjából. Az utóbbi 15 év irodalomtörténeti munkásságát áttekintve sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a marxista kutatás munkásai is eléggé elhanyagolták literaturánk 1711 és 1772 közötti periódusát. Éppen azért a korábbi nézetek bírálatán kívül e tanulmány azt is szeretné elérni, hogy figyelem ébredjen az elhanyagolt korszakok iránt. Tudjuk ugyan, hogy a „nemzetietlen kor” nem tartozik az „elsőrendűen fontos periódusok” közé, de úgy gondoljuk, hogy nem árt, ha ezen a területen is történik már valami. Nem éppen elvetendő megfontolások serkentenek ugyanis mélyebbre ható kutatómunka megindítására. Hogy csak az egyik legfontosabbnak látszót említsük: meg kell találnunk, mégpedig itt kell megtalálnunk, a régi és újabb magyar irodalmat összekötő szálat, mert hovatovább tarthatatlanná válik az a helyzet, hogy Bessenyeit szinte mindenfajta előzmény nélkül, úgy jelentetjük meg 1772-ben, mintha Zeus agyából pattant volna elő. Távolról sem kívánjuk ezzel a megjegyzéssel az 1772-es irodalomtörténeti korszakhatár jogosultságát kétségbevonni, melyet különben Toldy óta egyetlen támadásnak sem sikerült megingatni; — arra gondolunk csupán, hogy Bessenyei és a köznevelési színezetű testörkör fellépésének, irodalmi szempontból korszaknyitó hatásának, a polgári, felvilágosult követeléseknek, a sajátos nyelvi programnak, szóval mindannak, ami régi irodalmunkat az újítól elválasztja, valahol előzményének kell lennie, és nyilvánvaló, hogy az előkészítő fejlődésnek 1711 és 1772 között kellett végbemennie.

A korszak elején: küzdelem a rendi és nemzeti szabadságért; a végén: küzdelem a polgári haladásért, az idegen, gyarmattartó hatalom ellen: e két szélső határ között peregnék a „békés” kor évtizedei. Az ország vezető rétege kezdetben és végezetkor egyformán a nemesség ugyan, de más rétegződésben, legjobbjában más politikai célokkal és merőben új irodalmi célkitűzésekkel is. A nagy változásnak, egészen pontosan: „a polgári nemzetévválás megindulásának a gyarmati rendszer korlátai között”, a „nemzetietlen korban” kellett végbemennie, s ezt a fejlődést kell az irodalomban is nyomon követnünk, tudományszakunk sajátos anyagának, céljának és eszközeinek megfelelően.⁸

Szekfű Gyula XVIII. századában az a maradandó érték, hogy a történetíró a sekélyes és megalkuvó nacionalista koncepció helyébe, amely mit sem tudott kezdeni művelődésünkben teljes hatvan esztendővel, az átalakulás, a csendes, vagyis fegyveres belső harcoktól és az ország területeit felprédáló külső ellenségtől mentes fejlődés évtizedeit iktatja be történelmünkbe, amikor emelkedett az általános műveltség, nagy építkezések folytak, és a külső körülmények — minden nehézség ellenére — lehetővé tették az erők növekedését, olyannyira pedig, hogy a század végére már határozott polgári törekvésekkel találkozunk. A kibabított keresendő, hogy Szekfű Gyula idealizálja a „nemzetietlen kor” képét, és a 19-es forradalom után kialakult politikai és társadalmi nézeteit a források egyoldalú kiválogatásával, szerkesztési, csoportosítási fogásokkal a történeti igazság eltorzításával érvényesíti. — De lássuk magát a koncepciót és halljuk magának Szekfűnek a szavait.

A XVII. század függetlenségi harcaival szemben a „nemzetietlen kort” az uralkodóházhoz való hűség jellemzi. A dinasztia, viszonzásul az őszinte ragaszkodásért, a rend, a

⁷ SZIGETI JÓZSEF: A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv, 1952-1953. 115—197. és Magyar Filozófiai Szemle, 1953. 216—244. A szellemtörténeti irány magyar bírálatában alapvető tanulmány részletesen elemzi Szekfű történeti koncepcióját és Széchenyi-képét. A továbbiakban mindkét tekintetben felhasználtam eredményeit és útmutatásait. L. még MÉREI GYULA „kézirat gyanánt” megjelent tanulmányát Szekfű Gyula történelemszemléletének bírálatához.

⁸ Id. egyetemi tankönyv, 288—293. l.

békés építőmunka évtizedeit juttatja az országnak. A kor vezető alakja a királynő, Mária Terézia. A fejlesztés politikájának hajtóereje nem valamiféle racionalista program, nem is a Habsburg öszszirodalomi érdekek szolgálata, hanem a királynő mélyen vallásos, katolikus meggyőződése; emberszeretet, anjai ösztön vezeti az uralkodónót konzervatív reformjaiban. Ezek eredményeképpen minden néposztály békés egyetértésben munkálkodik a haza boldogságán. A kor vezető emberei a katolikus erkölcs hősei: vallásos értékrendszer irányítja tetteiket, s az egész nép boldogságát morális meggyőződésből igyekeznek megvalósítani; munkás-ságukban harmóniába olvad a természetfölötti rendeltetés és az evilági érdek, az általános emberi és a nemzeti cél. A kor kulturális életének a jezsuiták az irányítói; övék az iskola, kezükben a tudomány, s ők hirdetik az erényes élet alaptörvényeit. Nemzeti szempontból rendjüké az érdem, hogy először alakul ki egységes nemzeti történet-szemlélet. A magyar barokknak ezt a vonzó világát a felvilágosodás rombolja össze, amellyel külsőleges, idegen eszmerendszerek érvényesültek, mozgásba jöttek a politikai szenvedélyek, eláradtak a „nemzeti bűnök”, s mindez végeredményben a szentistváni állam összeomlásához vezetett.

Szekfű Gyula magyar történeti szintézisében egyetlen sziget van még, melyet hasonló fényvel ábrázolt az író, s ahol semmiféle árnyékot nem jelez, mert meggyőződését hiánytalanul kifejezve látja: Széchenyi István történelemfölötti régiókba felmagasztosított alakja és reformrendszere ez. Széchenyi Szekfűnél az idők változása fölött álló „Örök Első”, akinek „magaslata” soha nem közelíthető meg; „nemzeti életünk kimagasló csúcsa” ő, világítótorony, melynek fényénél az egész újabb magyar történelem megítélendő (*Három nemzedék*); a „leghívebb magyar”, akinek szellemét, konzervatív reformpolitikáját saját korában is megvalósulva szeretné látni az író. (*A mai Széchenyi.*) E politika a változtatás szükségességét vallásos hitben gyökerező erkölcsi motívummal indokolja: „A magyarság ... halhatatlan lélekhez méltatlan állapotban van, ezért kell a változtatás”. Széchenyi tisztelője az „emberi egyéniségnek”, a „keresztény demokrácia talaján” áll, s e „keresztény demokrácia érdekében” követeli a „jobbágy emberi életét” is. Hazája és a monarchia viszonyát nem óhajtotta bolygatni, reformjait a „bécsi kormány beleegyezésével” igyekezett megvalósítani, mert meggyőződése volt, hogy a Habsburgok állama önállóságunk egy részének feláldozása fejében „egy nagyhatalom fegyveres erejével és európai súlyával” védelmezi „területi integritásunkat és nemzeti tekintélyünket”. Programját „a magyar társadalom békéjének megóvása mellett” szándékozott diadalra juttatni. „Sem azóta, sem előtte nem volt senki, aki lelke mélyén oly marcangoló fájdalommal érezte volna a nemzettest darabokra való szétesését és követelte volna az egységesítést a nemzetiség egyetlen táborában”, mint Széchenyi; eszményként, a rendi széttagoltság ellenében, az „erkölcsi alapon egyesült, osztatlan” nemzet lebegett szeme előtt.⁹

Széchenyi hazaszeretete és humanizmusa a mi szemünkben is kimagasló érték. Ha nem gondoljuk is, hogy magános csúcsként állt nézeteivel a korában, azt jól tudjuk, hogy „elsőnek fejtett ki Magyarországon átfogó programot a polgári átalakulás megvalósításának érdekében”; halhatatlan érdemének tartjuk, hogy „főnemes létere szembe tudott fordulni a feudalizmussal”, és megértjük, hogy a „tőkés fejlődést általában Ausztriával egy államban kívánta biztosítani.” Valljuk, hogy Széchenyi nem volt forradalmár, el akarta kerülni az erőszakot, s hogy a „reformokkal a ... forradalmi átalakulást kívánta megvalósítani, így akart előremenni a polgárosulás felé.” Elismerjük tehát reformkori érdemeit, és számontartjuk helyét „a magyar haladás úttörőinek ... sorában”, de programját nem tartjuk történelem fölött lebegő örök normának. Az a magatartás és gondolatrendszer, amely az 1820-as és 30-as években megindította és vezette a magyar haladás újabb szakaszát, már a 40-es években háttérbe szorult, s megalkotója képtelennek bizonyult, hogy a forradalom-

⁹ Az idézetek *A mai Széchenyi* bevezetéséből (23—28.) és a *Három nemzedék*ből (6. kiad. Bp. 1940. 18—57.) valók.

ban is együtt haladjon a nemzettel. A Kossuth-vezette szabadságharc bukása aztán azt a látszatot keltette, mintha Széchenyi képviselte volna a helyes utat, és a „legnagyobb magyar” egyéni tragédiája mégcsak növelte a program megalkotójának nimbuszát.¹⁰

Éppen a forradalomellenesség volt az, ami miatt 1919 után, a Horthy-korszak évtizedeiben eszményképet láttak Széchenyiben, s tagadhatatlan, hogy Szekfűnek elsőrendű szolgálatai vannak e Széchenyi-kép megalkotásában. Forradalom helyett reformizmus; materializmus helyett vallásosság; osztrályharc helyett a nemzeti egység hangoztatása: ezek a két világháború közötti Széchenyi-kultusz alaptételei. A Harmadik Birodalom imperializmusának és brutális militarizmusának láttán aztán a Széchenyi-eszményt mint a „keresztény demokrácia” hordozóját a hitlerizmussal szegezték szembe, s a mindennél nagyobb veszedelem fenyegetése láttatta be Szekfű Gyulával, hogy a baloldallal kell szövetekeznie. Ettől azonban a Széchenyi-portré megalkotása és a *Magyar történet* barokk-fejezetének megírása idején még messze volt a történetíró.

Szekfű Gyula kiváló történész volt, és jól látta, hogy a „nemzetietlen kor” csendjében jelentős változásokat ért meg az ország. Ezért nevezte ezt „az erőgyűjtés”, a „boldog növekedés” éveinek. Mindjárt hozzátehetjük, hogy az ő megfogalmazásán alapul, vagy legalábbis ez tette általánossá a két világháború közötti irodalomtörténeti tankönyvekben az „erőgyűjtés kora” megjelölést, s ha nem csalódunk, Négyesy László példája után Horváth Jánost is a *Magyar történet* olvasása vezette arra, hogy a „nemzetietlen kort” „átmeneti kor”-nak nevezze irodalomtörténeti rendszerében. A XVIII. századi fejlődés ilyen felismeréséből még semmi nagyobb baj nem következne, s mai szemmel csak az átfogó társadalmi szemléletet hiányolhatjuk, ami nélkül nem elég kézzelfogható, mire is gyűlt az erő e korban, s hogyan, teszik lehetővé a szóbanforgó évtizedek az „átmenetet” az újabb magyar irodalomba. A tárgyi, anyagbeli hézagokért még a Toldy—Beöthy féle szemlélet a felelős. A baj ott kezdődik, hogy Szekfű a „boldog növekedés” éveiben Széchenyi eszmevilágának érvényesülését véli felfedezni, és a Széchenyi-portré sugallatára túloz el vonásokat a kor kultúrájában.

A Szekfű fogalmazásában megjelenő Széchenyi-program és a „nemzetietlen kor” jelenségei között vannak bizonyos hasonlóságok. Mindkét helyen döntő tényező pl. a vallás, és rendíthetetlennek látszik az uralkodóház iránti hűség. Az azonban már Szekfű konstrukciójából ered, hogy a magyar barokk békésen építő korszakát az idegen, doktrínér, sőt materialista felvilágosodás rombolta szét, valamint az is, hogy Széchenyit és programját félretolta a „liberalisok” vitték katasztrófába az országot. A gondolat sor végére logikusan illeszkedik aztán az a tétel, hogy Magyarországot az idegen, doktrínér és materialista 19 sodorta végső veszedelembé. Ha ez utolsó láncszemről visszafelé indulunk, világossá válik, miért kezeli oly mostohán Szekfű Gyula a felvilágosodást, és az is, miért került később a reprezentatív *Magyar művelődéstörténet*ben egy kalap alá a barokk és a felvilágosodás.

A barokk-fejezetet inspiráló Széchenyi-kultusz hatása még a frazeológián is tetten érhető. Szekfű azt írja egy helyen, hogy a Regnum Marianum ideálja megszabadította a kor magyarját „az elpusztulás, a nemzethalál rémeitől, melyek pedig a török korban mindegyre kísértettek.” Maga a történetíró tudhatta azonban a legjobban, hogy a „nemzethalál rémei” kizárólag a magyar fejlődés egy bizonyos szakaszában, éppen Széchenyi éveiben riogatták a nemesi lelkiismeretet; a XVI. századi nemzeti büntudat pedig, amire talán céloz az idézett mondat, egészen más eredetű, és épp úgy korhoz kötött érzelem, mint az előbbi. Sőt Szekfűnek, Bethlen Gábor monográfusának kellett első kézből ismernie azt a tényt, hogy a fejedelem prédikátorai urukban a magyarság Gedeonát tisztelték, aki elfordította népéről az Úr haragját. De megváltottnak tudta őse mártírósága által a katolikus Zrínyi is nemzetét,

¹⁰ Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában. (Magyarország története II/1. Egyetemi tankönyv.) Bp. 1957. 167—174., 224—225., és SZR-GETI i. m.

és már csaknem egy századdal Szekfű barokkjá előtt nem hogy szüksége lett volna a Regnum Marianum eszméjére, hanem élete vége felé egyre határozottabban fordult szembe a klérussal és a mondott „ideál” legfőbb hirdetőivel, a jezsuitákkal.

Vallásosság, az uralkodóház iránti hűség és nemzeti egység tehát azok a legfőbb vonások, amiket Szekfű a XVIII. század magyar barokkjában kiemelt, és művelődéstörténeti fejezetében az egész korszakra érvényesnek tüntetett fel. — A „nemzetietlen kor” valóban a korábbit befejező, az újat előkészítő periódusa történelmünknek és irodalmunknak, mint-hogy — tehetjük hozzá — a modern polgári törekvések hordozására ekkor épültek ki a pillérek.

Szekfű azonban nem ézt a jellemvonást emeli ki, mert ez logikusan Habsburg-ellenességhez, 48-hoz és végső soron 19 elfogadáshoz vezetné, hanem a kornak kétségtelenül meglevő, de a jövő, a fejlődés szempontjából korántsem leglényegesebb sajátosságait, s ezeket is úgy rendezi el, hogy a Széchenyi-ideálban megfogalmazott konzervatív reformizmus igazolását szolgálják. A kétszeresen eltorzított korszak előadását csak úgy tüntethette fel hitelt érdemlőnek, ha a forrásanyagot csak bizonyos részeit vonultatta fel, ha egyes adatokat elkendőzött, másokat, pl. a felvilágosodás kezdeteiről tanuskodókat, más fejezetbe utalt át.

Kezdjük a forrásoknál. A barokk műveltséget tárgyaló fejezetek két szakasza, a magyar barokk államfelfogást és a Regnum Marianum eszméjét, valamint a történelemfelfogást ismertető kikezdések Szekfű saját kutatásain alapulnak, s a történetíró szerkesztésében az egész további előadás alaphangját adják meg. Nos, e részletek legfőbb forrásai jezsuita promóciós kiadványok. A rend kollégiumaiban szokás volt e korban, hogy évváró vizsgák alkalmára kis könyvecskéket jelentessenek meg, névtelenségben maradt tanárok, olykor tanítványok alaposan átjavított prózai és verses dolgozatait, s ezeket az egybegyűlt hallgatóság között ingyen osztogassák szét. A kiadványok céljuknak megfelelően vallásos vagy vallási köntösben aktuális politikai témákat tárgyaltak: beszéltek a missziókról, szentekről, nevelésről, háborúk idején a hadivállalkozás népszerűsítésére, gyakran történelmi példázatokban, a harci erényeket propagálták stb. Világos, hogy ezeknek a publicisztikai termékeknek a korszak egészének megismertetésére, még a jezsuita viszonylatokra is, nem nagy a forrásértékük. Igaz viszont az is, hogy könnyű volt belőlük egy katolikus és Habsburg-hű körkép megrajzolása.

A magyar barokk-kor államfelfogásának kérdéséhez államelméleti síkon erre illetékes szakembereknek kell hozzászólniok. A mi dolgunk azonban, hogy alaposabban szemügyre vegyük a Regnum Marianum ideálját, s azt a módot, ahogyan Szekfű a magyar történelem e katolikus koncepcióját megrajzolja, majd pedig az egész XVIII. századi Magyarországra vonatkozólag mint egyedül érvényes történetnézetet elfogadtatni igyekszik. — Maga a történetíró mondja, hogy az eszmét még a XVII. századi jezsuiták alakították ki a XVIII. században érvényesített formában. Tartalma az, hogy a Magyarok Nagyasszonya különösképpen gondoskodik a Szent Istvántól neki ajánlott országról. De vajon csakugyan olyan általánosan elismert volt-e a Regnum Marianum eszméje, ahogyan Szekfű állítja? A hazai protestánsok aligha vallhatták magukénak, és nem sokat mondhatt Erdélynek sem. Kétséges, hogy az akkori Magyarország katolikusai is többnek tartották-e templomi vagy iskolai kegyes gondolatnál, éppen azokban az évtizedekben, amikor a történelmi forráskritika kételkedő szemmel kezdte vizsgálni régi századaink dokumentumait. Sajnos, éppen e valóban új, tudományos történetírásról nincsen szó Szekfű előadásában. És ne feledjük el, hogy ez egyértelműen nemzetinek jelzett történetnézettel szemben a XVI. századtól kezdve ismerünk egy magyar protestáns felfogást is. Ha az egységes nemzeti történetnézet kérdését vetjük fel a XVIII. században, helyesebb lenne a katolikus szemlélet általános érvényének deklarálása helyett azt vizsgálni meg, hogy a kétféle, vallási nézetek különbözőségén alapuló felfogás között hogyan vált ki egy valóban egyetemesen nemzeti, éppen azáltal, hogy

a valláshoz kötött szemlélet egyre jobban háttérbe szorult, és helyet adott a világinak, s azt kutatni, hogy mi tette ezt a fejlődést az adott időszakban lehetővé. Ha így, a nemzettévalás szempontjából vizsgáljuk a Regnum Marianum eszméjét, inkább sajnálkozunk kell (amugyis kétséges) elfogadottságán, mint benne üdvözlőnk az „átfogó nemzeti szellemű történetfelfogás” kezdetét.¹¹

De Szeffő következő tétele magában véve is kétségessé teszi e katolikus-jezsuita szemlélet magasrendűségét. Ezt olvassuk: „A nemzeti történet most válik először nagy példák, követésre méltó erények gyűjteményévé.” De vajon nem példatár-e a történelem az erkölcs és a közösségi élet szolgálatában már az első görög történetíróktól, és nem Cicerótól származik-e e felfogás klasszikussá vált megfogalmazása: *Historia est magistra vitae*? Semmi esetre sem az tehát a hangsúlyozandó, hogy példák gyűjteménye a jezsuitáknál a magyar történelem, hanem hogy a história legnagyobb hatású művelőinél még mindig az. És ha már így van, azt kell kérdeznünk, hogy vajon milyen normák illusztrálására hívják elő e történések a régiség hőseit. Bethlen Gábor prédikátorai Bonfinitől a politikai és katonai bölcsesség példáit idézték; Zrínyi Miklós Mátyás példáján az időserű nemzeti abszolutizmus fejedelem-típusát formálta ki. A jezsuiták ezekkel szemben a vallásosság és a Habsburgok iránti hűség példázatait szemelgették. Márpedig az utóbbiak a polgári fejlődés felé vezető úton aligha olyan mérföldkövek, melyek a nemzeti fejlődés szempontjából az előbbiekhöz hasonlíthatók.

De nem válik dicséretére a Szeffő szerinti jezsuita történetírásnak az előadás további folyamán felsorolt többi erény sem. Az ország gazdagságának ünneplése már régen európai közhelynek számít ebben az időben, és nem lehetetlen, hogy a gyarmatrendszer kiépítésével kapcsolatos gyakori emlegetése; a „magyaros” vendégszeretet s e miatt a vendégfogadók felesleges volta egyebek között a patriarkális viszonyokkal, voltaképpen a társadalom elmaradottságával függ össze. A „barokk” történetfelfogást záró passzus pedig iskolapéldáját nyújtja Szeffő egyik eredendő hibájának, annak ti., hogy az ideálkép teljességének érdekében egy szintre igyekszik hozni azt, ami a múlt öröksége, és azt, ami a jövő felé mutat, alig véve figyelembe a korszakon belüli fejlődést. Ama mondásra gondolunk, amit a XVIII. század első felének jellemzésére sokat idéztek már, az *Extra Hungariam non est vita* szólamára. Szeffőnél az ország megelégedettségét jelzi, a mondás felelevenítőjének, a lutheránus Tomka-Szászky Jánosnak megnevezése pedig az hivatott bizonyítani, hogy a protestánsok is jól érezték magukat Magyarországon a XVIII. század első, nagyobbik szakaszában. Tekintsünk el most attól, hogy „boldog” lehetett-e egy protestáns értelmiségi abban az időben, mikor vallása miatt nem lehetett az ország teljes jogú polgára még a rendi keretek között sem, s nézzük magát a szentenciát. — Önélégültség kifejezésének tarthatjuk, ha a háborús konjunktúrák hullámhegyén széttekintő nemes megnyilatkozásának gondoljuk, és minden valószínűség szerint részben igazunk is lesz. Éppen a viszonylagos anyagi fellendülést szem előtt tartva tulajdoníthatunk azonban más jelentést is az igének. A nyereség ti. újabb gazdasági előnyökkel csábította birtokosait, arra bízta, hogy zárkózzanak országuk határai közé, eleven belső gazdasági vérkeringést indítsanak, magasabb fokú szervezettséget teremtsenek, s önállóbb és modernebb vagyis nemzetibb életet éljenek. A korai nemesi nacionalizmus jelszava is tehát — véleményünk szerint — az *Extra Hungariam*, s ha Szeffő Gyula nem feltétlen Habsburg-pártisággal írta volna *Magyar történetét*, észre kellett volna vennie, hogy a XVII. századi Erdély, II. Rákóczi Ferenc és híveinek erőfeszítése után, más viszonyok között, más formában ott lappang a században, pl. ebben a jelmondatban is a magyar politikai és gazdasági függetlenség vágya, hogy később, hosszú évtizedekig tartó látszólagos szunnyadozás után 1790 körül törjön fel újból.

¹¹ A barokk-koncepcióra vonatkozólag I. DOMANOVSKY SÁNDOR bírálatát, *Századok*, 1933. 308—315.

A hibák kútfeje tehát ott keresendő, hogy Szekfű forradalom-ellenesége és Habsburg-pártisága miatt éppen a polgári nemzettévalás ideológiai csiráit képtelen megkeresni a XVIII. század nagyobbik felében. S ha ő képtelen erre, még kevésbé várhatjuk követőitől, akik valamiféle katolikus reneszánszot, boldog aranykort láttak a XVIII. században, és Szekfű alapján helyes felismerését méginkább eltorzították. A kevésbé jelentős utánzók és utánérzők mellőzésével a felfogás irodalomtörténeti alkalmazói között egy neves és tekintélyes tudóst kell megemlítenünk, aki Szekfű „nemzeti” jelleget hirdető tételét teljes egészében, szinte az egész egykorú jezsuita anyagot tekintetbe véve alkalmazta az irodalom „nemzetietlen kor”-ára. „Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett »nemzetietlen kora»? — tette fel a kérdést 1942-ben Alszeghy Zsolt, és természetesen arra a következtetésre jutott, hogy a „nemzetietlen megnevezés igazságtalan és ezért nincs helye elfogulatlanságot ígérő irodalomtörténetben.”¹² Azzal mi is egyetérthetünk, hogy a kor „nemzetietlen” jelzője teljesen hibás, a továbbiak ellen azonban vétőt kell emelnünk. Nem beszélve most arról, hogy Alszeghy Zsolt teljesen egyneműnek véve a kort, XVII. századi irodalmunkat tárgyaló könyvéhez hasonlóan a legkisebb fejlődést sem állapítja meg a perióduson belül; nincsen tekintettel a művek igen különböző tendenciáira, érzéketlen a minőségi különbségek iránt, s egy lélegzettel beszél Ribiny János magyaryelvűséget követelő beszédéről (*Oratio de cultura linguae Hungaricae*, 1751.), meg Kalmár János verselményeiről; nem beszélve arról sem, hogy ő is túlon túl nagy jelentőséget tulajdonít a promóciós kiadványoknak, — térjünk most csak a lényegre. Ez pedig az az állítás, hogy a „nemzetietlennek” bélyegzett kor írói „nemzeti szellemet szolgálnak, és azért, mert ez a szellem katolikus, sőt Habsburg-párti, nemzeti jellegét megtagadnunk nem lehet. Egy-egy kor szellemét nem a késői történetíró hajlama és világnézete szabja meg; politikai és világnézeti szempontból ilyen gazdag termést [amit bemutat], semmibe venni vétek a történeti igazság ellen.” Mi éppen e „történeti igazság” nevében emelünk szót Alszeghy Zsolt tétele ellen. Azonban félreértés ne essék: nem azt mondjuk, hogy a jezsuita írók, költők és történészek a maguk helyén és a maguk módján nem járultak hozzá a magyar nemzeti fejlődéshez; ismerjük és ismerni fogjuk szolgálataikat. Ezt a hozzájárulást azonban magával a nemzetivel azonosítani épp oly hiba, mint egészen semmibe venni azt. A katolikus, Habsburg-párti koncepció és az azt propagáló iratok az uralkodó hitet és államrendszert népszerűsítették. A hit elzárta a lakosság egy részét valása szabad gyakorlásától, az államrendszer tumultus-nak, rebellio-nak hívatta az összes nemzeti felkeléseket Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig. Nem esünk abba a hibába, hogy a nemzeti szellemet a XVIII. században azonosítjuk a Habsburg-ellenes mozgalmakkal vagy azok emlékének ápolásával. Véleményünk szerint a „nemzetietlen kor” békésnek látszó csendjében éppen az a fejlődés iránya, hogy új polgári és világi nemzet-fogalom fejlődjék ki, amely magában foglalja a szabadságharcok hagyományát, és tartalmazza azokat a hozzájárulásokat is, ha értékesek, melyek a jezsuiták munkásságából váltak közkinccsé. Azt persze nem hallgathatjuk el, hogy a függetlenséget többre tartjuk a gyarmati kizsákmányolásnál, a vallásszabadságot az intoleranciánál, a világi racionalista kritikát a történeti legendák elfogult terjesztésénél s a polgári haladást inkább becsüljük — a XVIII. században is — mint a függőséget és a feudális rend változtathatatlanságát hirdető elméleteket.

*

Mint már szóba hoztuk, úgy gondoljuk, itt az ideje, hogy a maga helyén a „nemzetietlen kor” felderítését is tervébe iktassa a mai irodalomtörténeti kutatás. Láttuk, és lemérni igyekeztünk elődeink sok tekintetben hasznos, a további munkához is útmutatással szolgáló, de hibás rendszerbe foglalt eredményeit, és észlelhettük azt is, hogy irodalomtörténeti

¹² It. 1942. 1—13.

szempontból igen gyakran az anyag feltárásán kell majd elkezdenünk a munkát. Az előkerült új anyag csoportosításához a legtágabb keretek adottaknak látszanak. 1711-re és 1772-re, e két időhatárra gondolunk elsősorban. Az első azt a huzamosabb szakaszt jelzi számunkra, mely Rákóczi szabadságharcát előkészítette, a második Bessenyei fellépésének időpontját. E két dátum között kell megtalálnunk az értelmes kapcsolatot. A ránk váró munka, mint már céloztunk rá, épp úgy nem lehet a Rákóczi-hagyomány továbbélésének egyoldalú nyomozása, mint pl. a parasztmozgalmak irodalmi anyagának feltárása és értelmezése, mert ezek magukban véve a korszak egészét nem foglalják magukban. Részai csak a széles folyamatnak, mely a magyar feudalizmust bomlasztva polgári és modern nemzeti elemeket halmoz fel, hogy Bessenyei 1772-es kiugrása lehetővé váljék. Ebben a periódusban zajlik le a világi és vallásos irodalom szétválásának utolsó szakasza, a „felvilágosodás előtörténete”, s itt lehetünk tanúi a magyarországi népek lassú nemzeti ébredésének is, hogy a század végére gyakorlatilag semmivé váljék Czvittinger, Rotarides és Wallaszky irodalmi képe. Meg vagyunk győződve, hogy a most említettek hungarus-tudata a „nemzetietlen kor” egyik jellemzője sajátságának, a századvégi nemzetiségi megmozdulások előtt az együttélés utolsó, időhöz kötött formájának fog bizonyulni. Sok a tennivaló a szűkebb irodalmi területen is. Fel kell tárunk a kor latin költészetét, szónoklatát, meg kell írunk ezek elméletét, a poétikák és retorikák történetét, részletekbe menően tisztáznunk kell stílusfogalmakat: hogyan és mennyire barokk hát a jezsuita irodalom, hol vannak hatásának határai, olyan egyetemes-e, mint Szekfű és Alszeghy vélik, hol kezdődnek a klasszicista törekvések stílusban, nyelvben, sőt helyesírásban, s vajon igaz-e az, hogy a magyar nyelvű klasszicizmus előtt ebben az alig ismert irodalomban jelentkezett először az új stílusművészet. Mindezeket a feladatokat csak elődeink munkásságának bírálata után oldhatjuk meg, s ezt a célt kívánja szolgálni, amit a fentiekben előadtunk.

Andor Tarnai :

SZEKFŰ ET L'HISTOIRE LITTÉRAIRE DE «L'ÉPOQUE DÉPOURVUE DE CARACTÈRE NATIONAL»

La période entre 1711 et 1772 de notre littérature fut nommée par Ferenc Toldy «l'époque de la décadence», puisque dans cette période, la littérature hongroise c'est-à-dire de langue nationale, était — au double point de vue quantitatif et qualitatif — moins considérable que celle de l'époque antérieure ou postérieure. C'était Zsolt Beöthy qui avait, le premier, employé la dénomination de «l'époque dépourvue de caractère national». Dans la terminologie de ces deux savants, c'est la conception du nationalisme et de l'impérialisme respectivement qui s'est manifestée. Cette conception, tout en apportant des résultats remarquables dans certains domaines des sciences littéraires hongroises, s'est avérée, en fin de compte, impropre à saisir les problèmes de l'époque en question. — Quant à l'appréciation de cette période, c'était Gyula Szekfű qui marqua un tournant. Dans sa synthèse historique, Szekfű nomma les décades entre 1711 et 1772 l'époque du «baroque hongrois», et mit en relief celle-ci comme une des grandes époques de notre histoire. Szekfű en a fait une analyse juste sous plus d'un point, mais son attitude contre-révolutionnaire, sa prise de parti en faveur de la maison des Habsbourg et sa méthode, dite «de l'histoire des idées», l'ont empêché de représenter le trait le plus caractéristique de cette phase de la littérature: le commencement de la formation de l'État national bourgeois. Au lieu de cela, il présenta la période en question comme un monde idéal dont tous les traits caractéristiques essentiels étaient fournis par la conception contre-révolutionnaire, relative à Széchenyi (religiosité, fidélité aux Habsbourg, réformisme conservateur, etc.). Il choisissait les sources d'une manière tendancieuse, et cherchait à rehausser l'authenticité de son analyse par des solutions de construction. — C'était Zsolt Alszeghy qui a appliqué la conception de Szekfű à l'ensemble de la littérature de l'époque.